

جاودانگی قرآن و مکتب تفسیری حضرت زهرا علیها السلام

حجت الاسلام والمسلمین عبدالکریم پاک‌نیا*

اشاره

از دیدگاه آیات، اسلام دین جهانی و فراگیر و برای هدایت همه مردم است: «إِنَّ هُوَ إِلَّا نَزَرِي لِّلْعَالَمِينَ»^۱ [قرآن] جز یادآوری برای جهانیان [چیز دیگری] نیست». حضرت فاطمه علیها السلام هم در بخشی از خطبه جامع خویش درباره عوامل جاودانگی قرآن می‌فرماید: «كِتَابُ اللَّهِ النَّاطِقُ وَ الْقُرْآنُ الصَّادِقُ وَ النَّوْرُ السَّاطِعُ وَ الضِّيَاءُ اللَّامِعُ؛ کتاب خداوند که گویا به حکم الهی است؛ صادق است و در او هیچ باطلی راه ندارد. نورش چنان تلالؤ می‌کند که فراگیر است. آن روشنی‌دهنده و درخشنده‌ای که خود نورانی است و تاریکی‌ها را از غیر خود می‌زداید». «بَيِّنَةٌ بَصَائِرُهُ؛ حجت و برهان‌های قرآن آشکار است». «مُعْتَبِرَةٌ بِهٖ أَشْيَاءُهُ»^۲ پیروان قرآن مورد غبطه و حسرت امت‌های دیگرند».

نقش قرآن تا درین عالم نشست	نقش‌های کاهن و پاپا شکست
فاش گویم آنچه در دل مضمهر است	این کتابی نیست چیزی دیگر است
چون بجان در رفت جان دیگر شود	جان چو دیگر شد جهان دیگر شود
مثل حق پنهان و هم پیداست این	زنده و پاینده و گویاست این ^۳

این نوشتار در دو محور اصلی «راز جاودانگی قرآن» و «مکتب تفسیری حضرت زهرا علیها السلام» سامان یافته است.

* استاد سطح عالی حوزه علمیه قم و مبلغ نخبه دفتر تبلیغات اسلامی.

۱. تکویر: ۲۲.

۲. احمد بن علی طبرسی، الإحتجاج علی أهل اللجاج، ج ۱، ص ۹۹.

۳. اقبال لاهوری.

عوامل جاودانگی قرآن

از سوی برخی ممکن است این پرسش مطرح شود که چرا قرآن جاودانه و عالم گیر و تا کنون کهنه نشده است؟ دلایل متعددی بر جاودانگی قرآن وجود دارد که از جمله می توان به عوامل زیر اشاره کرد:

۱. تأثیرگذاری و تازگی

یکی از دلایل جاودانگی، نوآوری و تازگی قرآن در همه زمان ها و برای همه مردم است. امام باقر علیه السلام فرمود: «إِنَّ الْقُرْآنَ حَيٌّ لَا يَمُوتُ، وَ الْآيَةُ حَيَّةٌ لَا تَمُوتُ، فَلَوْ كَانَتِ الْآيَةُ إِذَا نَزَلَتْ فِي الْأَقْوَامِ مَاتُوا مَاتَتِ الْآيَةُ، لَمَاتَ الْقُرْآنُ، وَ لَكِنْ هِيَ جَارِيَةٌ فِي الْبَاقِينَ كَمَا جَزَتْ فِي الْمَاضِينَ؛^۱ قرآن زنده است و نمی میرد، و [هر] آیه [ی آن] نیز زنده است و نمی میرد؛ زیرا اگر آیه ای که در باره اقوامی نازل شده با مُردن آنها می مُرد، قرآن نیز مُرده بود؛ ولی قرآن در میان آیندگان جاری است، همچنان که در میان گذشتگان جاری بود».

بنابراین سر جاودانگی کلام خدا با وجود گذشت زمان تلاوت بیشتر، طراوت و تازگی آن است؛ زیرا آموزه های قرآن فرازمانی و فرامکانی است که در هر عصری مفاهیم تازه ای از معارف بلند آن کشف می شود. همچنان که شاعر می گوید:

شمیم عطر رحمان است قرآن	نسیم کوی جانان است قرآن
چو خورشید فروزان است قرآن	بود روشنگر راه سعادت
بهاران در بهاران است قرآن	به گلزارش، خزان راهی ندارد

۲. سازگاری با فطرت

فطری بودن احکام الهی دلیل دیگر بر جاودانگی و همگانی بودن اسلام و قرآن است؛ چنان که قرآن احکام الهی را فطری بشر می داند؛ یعنی قوانین الهی با سرشت بشر تنیده شده و دین تأمین کننده خواسته های انسان در همه زمان هاست: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَكَّرَ النَّاسَ عَلَيْهَا؛^۲ پس روی خود را متوجه آیین خالص پروردگار کن. این فطرتی است که خداوند، انسان ها را بر آن آفریده».

۱. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۳۵، ص ۴۰۳، ح ۲۱؛ سیدهاشم بحرانی، تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن، ج

۱، ص ۱۰.

۲. روم: ۳۰.

شهید مطهری می نویسد:

رمز دیگر خاتمیت و جاودانی بودن این دین که آن نیز از هماهنگی با قوانین فطری سرچشمه می‌گیرد، این است که برای احتیاجات ثابت و دائم بشر قوانین ثابت و لا یتغیّر در نظر گرفته و برای اوضاع و احوال متغیّر وی وضع متغیّری را پیش‌بینی کرده است. اتفاقاً دین هر دو خاصیت را دارد، یعنی هم جزء نهاد بشر است، جزء خواسته‌های فطری و عاطفی بشر است و هم از لحاظ تأمین حوایج و خواسته‌های بشری مقامی را دارد که جانشین ندارد و اگر تحلیل کنیم، معلوم می‌شود اصلاً امکان ندارد چیز دیگری جایش را بگیرد.^۱

۳. جامع بودن

یکی از دلایل جاودانگی قرآن، جامع بودن است؛ یعنی قرآن تبیان هر چیزی است: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ بَيِّنَاتٍ لِّكُلِّ شَيْءٍ».^۲ به همین دلیل قرآن پژوهان و مفسران مانند امام خمینی علیه السلام معتقدند قرآن کریم کتابی است که از جهت ظاهری تمام مصالح شخصی، اجتماعی، سیاسی، کشورداری و مانند اینها در آن موجود است.^۳ بر همین اساس قرآن از «جوامع کلم» (کلمات جامع) به شمار می‌رود که برای همه طبقات انسان‌ها در همه زمان‌ها نازل شده و برطرف‌کننده همه نیازهای انسان است.^۴ امام خمینی علیه السلام قرآن را از جهت باطنی نیز مشتمل بر همه حقایقی می‌داند که تمام منازل از منزل طبیعی و ملکی تا منازل روحانی و ملکوتی و جبروتی انسان در آن موجود است. امام صادق علیه السلام فرمود: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يَدَعْ شَيْئاً تَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْأُمَّةُ إِلَّا أَنْزَلَهُ فِي كِتَابِهِ»^۵ خداوند در قرآن همه نیازمندی‌های بشر را نازل کرده است.

۴. شادابی و طراوت

ممکن است چیزی سال‌ها زنده بماند، ولی در طول زمان تازگی و شادابی خود را از دست بدهد؛ اما قرآن افزون بر اینکه همیشه زنده است، هیچ‌گاه کهنه و فرسوده نمی‌شود، بلکه همواره نو و

۱. مرتضی مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۳، ص ۳۹۲.

۲. نحل: ۱۵.

۳. سیدروح‌الله موسوی خمینی، صحیفه امام، ج ۱۸، ص ۴۲۳.

۴. سیدروح‌الله موسوی خمینی، آداب الصلاة، ص ۳۱۰.

۵. عبدعلی عروسی حویزی، تفسیر نور الثقلین، ج ۳، ص ۷۴.

باطراوت است. امام کاظم علیه السلام فرمود: «كَلَامُ اللَّهِ غَضُّ جَدِيدٍ طَرِيٍّ»^۱ کلام خدا همواره نو، تازه و باطراوت است». شخصی از امام صادق علیه السلام پرسید: چرا قرآن هرچه بیشتر منتشر و مطالعه می‌شود، بر تازگی و طراوت آن افزوده می‌شود؟ امام در پاسخ او فرمود: «چون خداوند آن را برای زمانی خاص و مردمی خاص نفرستاده است؛ به همین دلیل قرآن در هر زمانی، نو و برای هر مردمی تا روز قیامت، تازه است».^۲ شادابی و طراوت همیشگی قرآن نشان می‌دهد که معارف قرآن، لایه‌های عمیق و متعددی دارند که در مقاطع مختلف تاریخ، کشف و مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرند.

۵. هماهنگی با عقل و علم

معارفی که قرآن در زمینه خداشناسی، هستی‌شناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی و ... ارائه می‌دهد، دقیقاً منطبق با معیارهای عقلی و علمی است؛ از این‌رو در طول زمان زنده و جاوید است. همچنان‌که می‌فرماید: «سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ...»^۳ نشانه‌های [حکمت و قدرت] خود را در مجموعه جهان و در وجود خود آنان نشانمان می‌دهیم تا روشن شود برای آنها که او [خدا یا قرآن] حق است».

این آیه شریفه در مقام بشارت از تکامل فکری آیندگان و بر اثر آن روشن‌تر شدن حق‌بودن قرآن و قطعیت وجود یک مدبر علیم و حکیم در جهان هستی است که هرچه بر عمق و وسعت کاوشگری‌ها و بررسی‌های علمی دانشمندان بشری افزوده شود و اسرار تازه‌تری از جهان و انسان به دست آورند، به همان نسبت تجلیات علم و حکمت از بطون آیات شریفه قرآن بیشتر می‌گردد و افکار پژوهندگان علمی را به «وحدت» و یکتا بودن آفریننده جهان و گوینده قرآن متوجه‌تر و معتقدتر می‌سازد.

شیوه تفسیری حضرت زهرا علیها السلام

بعد از بیان دلایل جاودانگی قرآن، به شیوه تفسیری حضرت زهرا علیها السلام می‌پردازیم. حضرت زهرا علیها السلام برخی کلمات خود را به کلام خداوند مستند می‌نماید، همان‌گونه که در برخی موارد به

۱. میرزا حسین نوری، مستدرک الوسائل، ج ۴، ص ۲۳۷.

۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۷، ص ۲۱۳.

۳. فصلت: ۵۳.

تفسیر آیات می‌پردازد و گاهی آیات را تأویل و تبیین می‌نماید؛ برای مثال حضرت زهرا علیها السلام ضمن تفسیر آیات در خطبه‌های خویش، درصدد بیان تطبیق آیات نیز بوده‌اند و کشف و تعیین این مصادیق، به کمک سیاق آیات انجام گرفته است. در این فرصت به مواردی از اندیشه‌های تفسیری آن گرامی می‌پردازیم.

۱. نشانه‌های عالمان ربانی

حضرت زهرا علیها السلام در تفسیر آیه ۱۰۲ سوره «آل عمران»، بعد از بیان فلسفه احکام مختلف الهی، می‌فرماید: «اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَ لَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ»^۱ و سپس آیه «يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ»^۲ را مطرح می‌کند و درباره معنای «حَقَّ تَقَاتِهِ» در آیه اول و معنای «الْعُلَمَاءُ» در آیه دوم، می‌فرماید: منظور از «حق تقوای الهی» این است که به دستورهای الهی عمل شود؛ آنچه دستور به انجام آن داده شده است، عمل شود و آنچه دستور به ترک آن داده شده است، ترک گردد. حضرت می‌فهماند هر کسی که به دستورهای خدا عمل کند، عالم شناخته می‌شود؛ هر چند این فرد تحصیلات مکتب و مدرسه‌ای نداشته باشد و در ظاهر جزء افراد عامی باشد. امام صادق علیه السلام در توضیح این سخن فرمود: «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» یعنی بِالْعُلَمَاءِ مَنْ صَدَّقَ فِعْلُهُ قَوْلَهُ وَ مَنْ لَمْ يَصِدِّقْ فِعْلُهُ قَوْلَهُ فَلَيْسَ بِعَالِمٍ^۳ مقصود خداوند از عالمان، کسانی هستند که عمل‌شان گفتارشان را تأیید کند و کسی که عمل او گفتارش را تأیید نکند، عالم نیست».

۲. نجات جامعه از گرفتاری و جهالت

حضرت علیه السلام در تفسیر آیه «وَ كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا»^۴ می‌فرماید: مقصود از «لبه و پرتگاه آتش» اوضاع گذشته جزیره‌العرب است که «به دلیل ضعف و ناتوانی شما، هر کس از راه می‌رسید، می‌توانست شما را نابود کند؛ همچون جرعه‌ای برای تشنه و لقمه‌ای برای خورنده و شکار هر درنده و لگدکوب هر رونده و پایمال هر رهگذری می‌شدید. از آب گندیده و

۱. آل عمران: ۱۰۲.

۲. فاطر: ۲۸.

۳. عبدعلی عروسی حویزی، تفسیر نور الثقلین، ذیل آیه.

۴. آل عمران: ۱۰۳.

ناگوار می‌نوشتید و از پوست جانور و مردار سد جوع می‌کردید. پست و ناچیز بودید و از هجوم همسایه و هم‌جواری در هراس». فاطمه زهرا علیها السلام در ادامه می‌فرماید: مصداق بارز عبارت «فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا» حضرت محمد صلی الله علیه و آله است. این تفسیر در روایتی از امام صادق علیه السلام چنین بیان شده است: «بِأَبِي وَ أُمِّي وَ قَوْمِي وَ عَشِيرَتِي عَجَبٌ لِلْعَرَبِ كَيْفَ لَا تَحْمِلُنَا عَلَى رُءُوسِهَا وَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ فِي كِتَابِهِ - وَ كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا فَبَرَسُورِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَنْقَذُوا؛ پدر و مادرم به فدایش، از عرب تعجب است که چگونه ما را بر روی سرشان حمل نمی‌کنند؛ درحالی که خدای عزوجل در کتابش می‌فرماید: «وَ كُنْتُمْ عَلَى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَأَنْقَذَكُمْ مِنْهَا»؛ پس به وسیله رسول خدا صلی الله علیه و آله نجات پیدا کردند».

۳. دلسوزی و رأفت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله

حضرت زهرا علیها السلام در تفسیر آیه «لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ»^۲ می‌فرماید: «ای مردم، ... پیامبری از میان شما برانگیخته شد که رنج‌های شما بر او گران آمده و دلسوز بر شما است و بر مؤمنان مهربان و عطف است. رسالت خود را با انذار انجام داد، از پرتگاه مشرکان کناره‌گیری کرده، شمشیر بر فرقشان نواخت، گلویشان را گرفته و با حکمت و پند و اندرز نیکو به سوی پروردگارش دعوت نمود، بت‌ها را نابود ساخت و سر کینه‌توزان را می‌شکند تا جمعشان منهزم شده و از میدان گریختند. تا آن‌گاه که صبح روشن از پرده شب برآمد و حق نقاب از چهره برکشید، زمامدار دین به سخن درآمد و فریاد شیطان‌ها خاموش گردید، خار نفاق از سر راه برداشته شد و گره‌های کفر و تفرقه از هم گشوده گردید و دهان‌های شما به کلمه اخلاص باز شد».^۳

۴. سرزنش انصار

صدیقه طاهره علیها السلام وقتی با انصار سخن می‌گفت، از یاری‌ندادن آنان شکایت کرد و فرمود: شاید گمان می‌کنید چون رسول خدا صلی الله علیه و آله از دنیا رفته است، دیگر وظیفه‌ای ندارید و کار را تمام شده می‌بینید؛ اما قرآن کریم می‌فرماید: «وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ أَفَإِنْ مَاتَ أَوْ

۱. محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۸، ص ۲۶۶.

۲. توبه: ۱۲۸.

۳. احمد بن علی طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۱۳۴.

قَتِلْ أَنْقَلَبْتُمْ عَلَىٰ أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَىٰ عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَصُرَ اللَّهُ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ؛^۱ و محمد جز فرستاده‌ای نیست که پیش از او نیز فرستادگانی بودند. آیا اگر او بمیرد یا کشته شود، شما به آیین گذشته خویش باز می‌گردید؟! و هر کس به آیین گذشته خویش بازگردد، هیچ زیانی به خداوند نخواهد رساند و به زودی خداوند شاکران را پاداش خواهد داد.

حضرت فاطمه علیها السلام با تلاوت این آیه خطاب به انصار که پیشینه‌ای در خشان در یاری رسول خدا صلی الله علیه و آله داشتند، بدان‌ها هشدار می‌دهد که اگر گمان کرده‌اید چون پیامبر صلی الله علیه و آله از دنیا رفته است، دیگر نباید از ما حمایت کنید و بدانید که با این کار جز به خود زیان نخواهید رساند. در ادامه نیز برای تأکید این آیه را تلاوت می‌فرماید: «إِنْ تَكْفُرُوا أَنْتُمْ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا فَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ حَمِيدٌ؛^۲ اگر همه شما مسلمانان و هر انسانی که روی زمین است همگی کافر شوید، پس به‌راستی که [به خدا زیانی نمی‌رسد و] بی‌شک خداوند بی‌نیاز و ستوده است.»^۳

۵. یاران شیطان در سقیفه

خدای متعال در خصوص اجابت‌کنندگان شیطان می‌فرماید: «وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ الْأَمْرُ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعَدَ الْحَقَّ وَوَعَدْتُمْ فَأَخْلَفْتُمْ وَمَا كَانَ لِي عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ إِلَّا أَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لِي فَلَا تَلْمُزُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ؛^۴ در روز قیامت شیطان به پیروانش می‌گوید خداوند به شما وعده حق داد و من به شما وعده [باطل] دادم و تخلف کردم. من بر شما تسلطی نداشتم، جز اینکه دعوتتان کردم و شما دعوت مرا پذیرفتید؛ بنابراین مرا سرزنش نکنید، خود را سرزنش کنید.»

حضرت فاطمه علیها السلام با تطبیق این آیه بر اصحاب سقیفه می‌فرماید: پیروان سقیفه دنباله‌رو و پاسخ‌گویان به ندای شیطان هستند. در این فراز حضرت مفهوم عبارت «لِدَعْوَتِهِ مُسْتَجِيبِينَ»^۵ (اجابت دعوت شیطان) را به‌زیبایی تفسیر می‌نماید: «شیطان وقتی دریافت شما تو خالی و سبک

۱. آل عمران: ۱۴۴.

۲. ابراهیم: ۸.

۳. محمد تقی مصباح یزدی، رساترین دادخواهی و روشنگری (شرح خطبه فدکیه)، ص ۲۲۵.

۴. ابراهیم: ۲۲.

۵. حضرت زهرا علیها السلام در فرازی از خطبه‌اش می‌فرماید: «و فَأَلْفَاكُمْ لِدَعْوَتِهِ مُسْتَجِيبِينَ؛ شیطان شما را فراخواند، مشاهده کرد پاسخگوی دعوت او هستید.»

هستید، از شما درخواست کرد برخیزید و دنبالش بروید؛ سپس شیطان به طرف غضب تحریکتان کرد و دید آدم‌های غضبناکی در برابر امامت امام علی علیه السلام هستید و از حریم خودتان تجاوز کردید و به امری مهم (تعیین خلیفه) به پا خواسته‌اید که در شأن شما نیست. این‌گونه دعوت شیطان را اجابت کردید.

۶. سقوط فتنه‌گران

خداوند در قرآن می‌فرماید: «أَلَا فِي الْفِتْنَةِ سَقَطُوا وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِيطَةٌ بِالْكَافِرِينَ»^۱ آگاه باشید آنها در فتنه سقوط کردند و به‌راستی جهنم بر کافران احاطه دارد». حضرت زهرا علیها السلام کار اهل مسجد و کسانی را که سال‌ها پای منبر رسول خدا صلی الله علیه و آله بودند و اصحاب و نزدیکان ایشان به شمار می‌آمدند؛ اما در فتنه بعد از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله به نوعی دخیل بودند و ولی امر و امامشان را کنار گذاشتند، با کنار نهادن قرآن کریم یکسان می‌شمارد و این آیه را تلاوت می‌فرماید: «وَمَنْ يَتَّبِعْ عَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ»^۲ و هر کس جز اسلام آیینی برای خود برگزیند، از او پذیرفته نخواهد شد و او در آخرت از زیان‌کاران است». این آیه پاسخ مناسبی برای کسانی است که فکر می‌کنند راه دیگری به غیر از ولایت اهل بیت علیهم السلام برای رسیدن به حقیقت و کمال و خداوند وجود دارد، سخن از نیکویی همه ادیان به میان می‌آورند و مدعی‌اند فرقی نمی‌کند انسان چه دینی را برگزیند.

حقیقت این است که اگر فاطمه طاهره علیها السلام لابلای سخنان خود چنین آیاتی را تلاوت فرمود، بدین سبب بود که راهی که مسلمانان در پیش گرفته و زاویه‌ای که با حق ایجاد کرده‌اند، پایانی جز کفر و شرک نخواهد داشت و این همان حقیقتی است که قرآن بیان می‌فرماید: «ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذِينَ أَسَاؤُا السُّوَاىَ أَنْ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِؤْنَ»^۳ پس سرانجام کسانی که اعمال بد مرتکب شدند، به جایی رسید که آیات خدا را تکذیب کردند و آنها را به مسخره گرفتند».

در این زمانه نیز کسانی را می‌بینیم که به‌راستی مصداق این آیه هستند و با اینکه پیش‌تر افرادی بسیار متدین و پایبند به احکام شرع بودند، راه خویش را کج کردند و در مقابل دین و متدینان قرار گرفتند.

۱. توبه: ۴۹.

۲. آل عمران: ۸۵.

۳. روم: ۱۰.

کتابنامه

قرآن کریم

۱. بحرانی، سیدهاشم، تفسیر البرهان فی تفسیر القرآن، تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ق.
۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۷ق.
۳. طبرسی، احمد بن علی، الاحتجاج، مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ق.
۴. عروسی حویزی، عبدعلی، تفسیر نور الثقلین، قم: مؤسسه اسماعیلیان، [بی تا].
۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ق.
۶. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳ق.
۷. مصباح یزدی، محمدتقی، رساترین دادخواهی و روشنگری (شرح خطبه فدکیه)، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۳ش.
۸. نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۸ق.